

Надія БОЙКО,
кандидат філологічних наук,
Інститут літератури
ім. Тараса Шевченка
НАН України

ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ ДОМІНАНТИ В МАЛІЙ ПРОЗІ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

УДК 821.161.2-32.09

У статті розглянуто тематичні й ідейно-проблемні особливості малої прози О.Кониського; проаналізовано окремі твори, які засвідчують новаторство й індивідуальний стиль прозаїка.

Ключові слова: мала проза, оповідання, тематика, межова ситуація, суїцид, селянин, інтелігенція, народолюбство.

Літературний дебют Олександра Кониського (1836–1900) припав на 60-ті рр., коли в українській літературі переважала селянська тематика, що зумовлювалося передовсім селянським характером української нації, урядовими антиукраїнськими заборонами й реакцією, а також поширенням у суспільстві народолюбських ідей. Тож закономірно, що в центрі художньої обсервації малих оповідних форм письменника найчастіше постають широкі картини знедоленого покріпаченого селянства і проблеми пореформеного села, які призвели серед іншого до появи безземельних селян і найманих робітників та негативно позначилися на характері й долі окремих індивідів і міжлюдських взаєминах. Та попри вимушену обмеженість тематики і об'єкта змалювання вже ранні прозові твори О.Кониського (нарис «Беглые», оповідання «Пьяница», «Панська воля» (післяцензурна назва «Старці» (1862) та ін.) засвідчують широкий ідейно-проблемний діапазон, новаторство й індивідуальний стиль прозаїка. Ідеться про зміщення центру уваги з економічного чинника як суспільного зла і співчуття селянам на причини дегуманізації суспільства, на морально-духовну сторону життя героя, його внутрішній світ. Автор намагається з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки неоднозначних вчинків і трагічної долі свого персонажа. Увага до психологічного аналізу простежується в реалістичних соціально-проблемних і соціально-психологічних оповіданнях, у яких морально-психологічний стан персонажа і його повсякденне життя набувають настільки драматичних форм, що кожен день чи й кожна хвилина наближає героя до межової ситуації, за якою, як визначають психологи, настає або фізична смерть, або життєпереродження, тобто перехід на якісно інший рівень. Герої оповідань О.Кониського частіше вибирають смерть фізичну або ж через страждання байдужіють, що теж можна розцінювати як духовну смерть.

Зазвичай прозаїк не вдається до розлогого змалювання соціально-економічного тла, а тільки відтіняє окремі соціальні, психологічні й моральні чинники, що зумовлюють трагізм ситуації. Так, кріпак-росіянин Ванюха (оповідання «Пьяница») співає через розлуку з рідною домівкою і зрештою замерзає. Та, напевно, наймайстерніше

Олександр Кониський

ситуацію безвиході, глибокі душевні страждання змалювано в соціально-психологічних оповіданнях «Наймичка» (1876), «Чи злочинець, чи недужий» (1885), «Хоча б була постаті дожала» (1898), «За плахту» (1899). Стеха, героїня першого з названих творів, доведена до відчаю кількарічними поневір'яннями, до яких додалося ще й каліцтво чоловіка, єдиний для себе вихід бачить у смерті. Щоб з'ясувати причини межової ситуації, пояснити психічний стан героїні, письменник використовує часову ретроспективу, внутрішнє мовлення (у діалогізованій формі) та специфічно модифікований художній простір. Характерним є і передуїцидальний її стан, засвідчений як поглядом: «тяжко смутний і разом спокійний, наче тупий», так й інертною ходю: «йшла тихо, поважно, не хвтаючись... Ні голосіння вітру, ні мряка, ні холоднеча не здавались небезпечними»¹ (с. 67). Будь-які вагання щодо задуманого розбиваються об тяжкий спогад про пережите, в якому найприємніше – дитинство. І навіть Київ із величною Лаврою, що спочатку несе сподівання на краще життя, зрештою стає ворожим і холодним. Таке сприйняття міста підсилює картина холодного осіннього дня. З самого ранку Київ оповитий туманом. Темні безлюдні вулиці з поодинокими ліхтарями, вкритий кригою Дніпро увиразнюють психологічний стан Стехи, а внутрішній голос улещує, заколисує і захоочує: «Добре ти зробила, молодице, що прийшла сюди! ...Скінчиш життя, скінчиш і муки свої... Дніпрові хвилі пригорнуть тебе до свого лона!» (с. 62). Стеха так зачарована-заколисана цим голосом, що не відчуває задублості власного тіла. Такий психофізичний стан, що супроводиться внутрішнім монологом, відсутність страху смерті і гріха яскраво засвідчують глибокий відчай, готовність до задуманого, і лише згадка про голодну сім'ю змушує героїню покинути берег, підштовхує її вкрасти бодай щось, лишень нагодувати б родину. Зовсім несподіваною є розв'язка цього оповідання: бурлака вбиває Стеху через хустину, щоб купити собі випивку, а в цей час у бараку задубіли її рідні.

редуїцидальний її стан, засвідчений як поглядом: «тяжко смутний і разом спокійний, наче тупий», так й інертною ходю: «йшла тихо, поважно, не хвтаючись... Ні голосіння вітру, ні мряка, ні холоднеча не здавались небезпечними»¹ (с. 67). Будь-які вагання щодо задуманого розбиваються об тяжкий спогад про пережите, в якому найприємніше – дитинство. І навіть Київ із величною Лаврою, що спочатку несе сподівання на краще життя, зрештою стає ворожим і холодним. Таке сприйняття міста підсилює картина холодного осіннього дня. З самого ранку Київ оповитий туманом. Темні безлюдні вулиці з поодинокими ліхтарями, вкритий кригою Дніпро увиразнюють психологічний стан Стехи, а внутрішній голос улещує, заколисує і захоочує: «Добре ти зробила, молодице, що прийшла сюди! ...Скінчиш життя, скінчиш і муки свої... Дніпрові хвилі пригорнуть тебе до свого лона!» (с. 62). Стеха так зачарована-заколисана цим голосом, що не відчуває задублості власного тіла. Такий психофізичний стан, що супроводиться внутрішнім монологом, відсутність страху смерті і гріха яскраво засвідчують глибокий відчай, готовність до задуманого, і лише згадка про голодну сім'ю змушує героїню покинути берег, підштовхує її вкрасти бодай щось, лишень нагодувати б родину. Зовсім несподіваною є розв'язка цього оповідання: бурлака вбиває Стеху через хустину, щоб купити собі випивку, а в цей час у бараку задубіли її рідні.

¹ Тут і далі твори О.Кониського цит. за вид.: Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори / О.Кониський. – К., 1990. У круглих дужках подаємо номер сторінки.

Якщо причиною самовбивства Стехи є багаторічні проблеми, то для Наталки («Хоча б була постаті дожала») психотравмою, що спричинила суїцид, стала, на перший погляд, дрібниця – втрата телиці. А втім теля – це єдина радість і цінність збудованої сім'ї, з нею (теля ж стало причиною смерті чоловіка) Наталка і Захар пов'язували надію вибитися зі злиднів. Тоді, коли пан за борги забрав телицю, котру сам же і подарував як придане, «оплакала Наталка і чоловіка, і телицю... Разом поховала в одну труну і чоловіка, і надію...» (с. 342). Художнє зображення в цьому оповіданні – натуралістичне. Прозаїк мінімізує портретну характеристику, обмежившись уточненням: «хоч і німа, так зате вродлива, наче квіточка» (с. 342), натомість детально фіксує кожен Наталчин рух чи дію, що передають її глибокі душевні страждання: «кожен раз однаковісінько сиділа вона на сінешньому порозі і не зводила очей з маленького хлівця... В тому хлівці виростала ота телиця... Аж ось показалася сіра телиця... Наталка прожогом кинулася до неї, обвила своїми руками її шию і почала цілувати її морду... вийняла з-за пазухи невеличку, посипану сіллю скибку хліба і дала її теличці, а сама знов цілувала теличчину шию...» (с. 343).

Душевні страждання німої Наталки були більш ніж красномовні, але громада залишалася до них байдужою, на що вказує кинута кимось фраза, яку цинічно підхопив сільський староста: «Хоча б була постаті дожала» (с. 345). Проблема байдужості й інертності громади непокоїла О.Кониського. Це засвідчує той факт, що і в інших своїх творах він звертається до неї: «Дмитро Книш» (1875), «Козарський млинок» (1889), «Навипередки» (1900) та ін.

О.Кониський як досвідчений селянський адвокат, вочевидь, не раз мав справу з проявами девіантної поведінки селян, що в основному зумовлювалася злиденним матеріальним станом, рідше – розладами психіки («Хвора душа», 1896), зрадливим коханням («Не люби двох», 1886). Тож у його прозовому доробку є низка соціально-проблемних творів, сюжет яких ускладнений кримінальним епізодом: «Іван непом'ящий родства» (1872), «Драма в тюрмі» (1879), «Чи злочинець, чи недужий» (1885), «Конокрад Іван Дранка» (без дати), «Пастух Кузьма Шило» (без дати). Особливістю цих творів є те, що головню на протиправний учинок зважається людина, котра не має для цього жодних генетичних задатків. Такі персонажі керуються морально-психологічними, а не матеріальними чинниками або ж перебувають у стані афекту.

Історія дітовбивства становить основу соціально-проблемного оповідання «Чи злочинець, чи недужий» (схожий епізод В.Стефанік використав у соціально-психологічній новелі «Новина» (1899)). О.Кониський значно розширює і деталізує причини такого вчинку Петра Шелеста. В експозиції оповідач дає зрозуміти, що родина Шелестів ніколи не бідувала, навпаки, мала багато землі, наймала робітників, однак неврожаї і сплата непомірного подушного призовели до зубожіння, тож поступово Петро за безцінь продав сільському багатієві майже всю батьківську землю. Душевні переживання загострюються настільки, що Петро, чесний господар, зважається на крадіжку, аби сплатити податок. Громада ж байдуже

спостерігає за його спробами порятувати себе і сім'ю від сорому публічного покарання. Страх викриття і прилюдного приниження, підсилений сценою страти злочинців, підштовхує Петра до вбивства свого одиначка. Різкі зміни в душевному стані героя О.Кониський передає через промовисту психологічну деталь – очі, вираз яких змінюється. Спочатку вони «горіли-світилися якимсь надзвичайним виразом», згодом запали, сухі жовті шоки затяглися, чоловік згорбився, скривився. Трагізму ситуації додає й те, що Петро, як і Гнат Летючий («Новина»), мотивує свій учинок батьківською любов'ю: «я повинен був освободити хлоп'я, щоб і воно не попало під різки за податки... лучче нехай воно маленьким умре, лиха не знатиме, у Бога в раю буде»².

Не менш драматично складається і життя тих поодиноких сільських «диваків», для яких нестерпною є фізична й душевна наруга і які прагнуть розбудити, розворушити сільську інертну громаду. Звісно, кожен із них по-своєму, почасті найвно, протестує, як-от Олешко, який до останнього бореться за власну нивку («Козарський ланок»). Уроджене відчуття свободи – основна риса характеру і найбільша проблема Дмитра Книша, героя однойменного оповідання. Жодні тілесні покарання й інші методи впливу не змусили його змиритися з підневільним станом і відмовитися од ідеї змінити як своє життя, так і життя всієї громади на краще. О.Кониський так структурує оповідання, що кожна чергову історію про нібито дивну вдачу Книша-протестанта підсумовує вдаваним іронічним висновком, що Дмитру нічим не вгодиш. За цим наче мимохіль висловленням «нерозумінням» насправді криється глибока душевна драма «маленької людини» – прагнення мати право розпоряджатися власним життям. Однак необмежена влада пана переходить і на родинно-інтимне життя героя: він насильно одружує Дмитра з вагітною дворовою швачкою. Цим одруженням письменник ніби перевіряє Книша на гуманність, а насправді пересвідчується в його шляхетності: «На жінку Дмитро не гримас: ніхто не бачив, щоб він її поцілував або приголубив; зате ніхто не бачив, щоб він її коли й штовхнув» (с. 45). Не змінюється характер і поведінка Дмитра після селянської реформи, оскільки він перший усвідомив, що життя селян стало ще гіршим: «Що мені... з сієї волі, коли істи нічого! І землі мало, і земля погана, самий пісок, і оброк на землю великий» (с. 45). Попри те, що Дмитро справно виконує свої обов'язки сільського старости і намагається облаштувати життя односельців, він зазнає від них зневаги. В образі Дмитра Книша простежуємо домінуючу авторську концепцію й актуалізоване соціальне замовлення: подати образ героя, що не є ідеальним, але усвідомлює драматизм селянського буття і часто без будь-яких зовнішніх впливів готовий до дії. На бідкання про брак освіти через відсутність школи Дмитро докірливо кидає: «А шинок є?»

Сільська громада не приймала таких «диваків» і «протестантів», тож у сільському середовищі виділяється прошарок «зайвих людей», доля яких зазвичай складається драматично. Про те, що така ситуація була типовою, свідчить ціла тематична група творів,

² Цит. за: К о н и с ь к и й О. «Чи злочинець, чи недужий» / О.Кониський // Зоря. – 1885. – № 5. – С. 51.

присвячених цій проблемі. У них простежується авторське прагнення подати парадигму міжлюдських зв'язків, де панує дух взаєморозуміння і взаємодопомоги, а громада насправді є відповідальним і дієвим захисником інтересів кожної окремої особи.

Розуміння і бачення долі селянина й суспільства О.Кониський черпав із народолобської ідеології. Під його пером ці проблеми інколи набували доволі наївних, навіть утопічних форм, наприклад, різкі метаморфози у житті злодійської родини Чепігів (оповідання «Стельмахи», у першодруку – «Брати Чепіги», 1887). Так, порада молодого панича, прихильника ідеї гуртового господарювання, і десять попівських карбованців ураз змінили життя родини Івана Чепіги. Та попри все письменник намагався уникати звичної для 50–60-х років ХІХ ст. ідеалізації селянства (виняток – образи мудрих дідусів-бувальців у низці реалістично-моралізаторських оповідань: «Пімста» (1887), «Півнів празник» (1889), «Дід Євмен» (1892), «Старі люди» (1895), «Баба Явдоха» (1897) та ін.), орієнтувався на вірогідні факти і прагнув показати причину бідунів народу, вбачаючи її як у моральній деградації суспільства, так і у браковій елементарної освіти.

Часто О.Кониський звертався нібито до зовсім другорядних речей, наприклад, зобразив підступи адвокатів-«брехунців», які правдами-неправдами вимагуювали в людей гроші на затяжні судові процеси («Баба Явдоха» (1897), «У тісної баби» (1898)); продавців-шахраїв («Бабуся Харитина» (1877)); продажність чиновників, розкрадання ними казенних коштів, яке ледь не обернулося для всього села новими проблемами («Млин» (1884)); моральність сільських попів і їхнє фарисейське служіння Богові («Попові групі» (варіант сюжету – «То йому за чужі групі», 1886)).

Однак село для О.Кониського – це не тільки селяни з їхніми одвічними матеріальними нестатками, це ще й поле активної діяльності молодого покоління різночинців-просвітників, яким доводиться долати як упереджене ставлення й недовіру селян до себе і своєї роботи, так і бюрократичні причіпки, аби оминути антиукраїнські заборони. Таким чином з'явилися твори, у яких порушуються проблеми сільських учителів: «Козарський ланок», «Непримиренна» (1892), «Наввипередки» (1900). Сільські вчителі зазвичай ставали жертвами підступних наклепів з боку сільських попів чи багатіїв, бо допомагали селянам порадою або зверненням до суду, як-от Ілля Коломієць («Козарський ланок»), який змушений щороку переїжджати з одного села в інше, така ж доля спіткала Тетяну («Непримиренна») і Василя Дейкуна («Наввипередки»). Не менш абсурдним був й інспекторський контроль, що його докладніше змальовувала сучасниця О.Кониського Олена Пчілка (1849–1930) в оповіданні «Півтора оселедця» (1911).

Та попри прагнення письменника розширити формозмістові рамки тогочасної прози, дати західноукраїнській публіці зразки світської літератури, не кажучи вже про бажання з'єднати Наддніпрянщину й Наддністрянщину завдяки культурно-мистецьким проектам, його діяльність часто наражалася на гостру критику. Чи не найсуворішими були присуди П.Куліша і М.Драгоманова. Так, П.Куліш у листі до О.Барвінського, коли зайшла мова про укладання чи-

танки для дітей, категорично заявив: «Кониський ні єдиної хворми не ввів у нашу мову, а которую брав готову, то так, як та жінка, що казала чоловікові: “Не журись, чоловіче, що люди пізнають крадене борошно пшенишне; я так спечу, що воно здаватимеця гірш житнього”. ...Я не гнівавсь за Кониського, а *реготав* за всю Україну. В російській словесности багато таких писателів, що бгано у всяку читанку, і критика їм низько вклонялась, а потім їх відкинуто» [1, с. 146]. Не менш різкими були й судження М.Драгоманова, висловлені у дискусії з Б.Грінченком щодо впливу творів О.Кониського на розвій національної ідеї: «Таланту белетристичного не дав йому Бог, обривання не дала йому чи доля, чи сам “не восхоте разумети” сучасних громадських справ. Що ж він може репрезентувати?» [2, с. 469].

Безперечно, таке ставлення не могло не допікати прозаїкові, який, попри зняття гласного нагляду, й у 80–90-ті рр. потерпав від поліцейського переслідування. А втім він не прагнув слави чи визнання, маючи переконання, що «як в науці, так само і в письменстві, і в штуці, вплив і вагу становлять не самі лишень генії та таланти першої лави. Треба признати, що не менш їх має вагу і вплив ціла маса робітників другорядних, тих, що працюють на ниві думки, просвіти і культури... Друга лава отсих, так мовити, звичайних простих робітників, набравшись нових ідей, розповсюджують їх, популяризують, розносять між людьми і тим самим виготовляють нову ниву під посіви нових ідей» [4, с. 105].

Проаналізувавши твори О.Кониського і критичні судження не так про автора, як про його твори (пам'ятаючи при цьому про ідейні суперечності та проблеми особистісних стосунків), із часової перспективи варто не в усьому погодитися з ними. До того ж чимало творів митця, особливо кінця 70–90-х рр., засвідчують розширення ідейно-проблемного і жанрового складника тогочасної української прози.

У зв'язку з цим треба звернути увагу на низку творів, у яких О.Кониський чи не вперше в українській літературі порушив проблему жорстокого переслідування української інтелігенції, актуалізував проблему митець/інтелігент – влада, зауважуючи, що не тільки прихильність до національної ідеї, а і просто читання українських книжок стає причиною кількарічного ув'язнення. Так, молодий Сопун опинився в Сибіру за те, що дав своїм солдатам почитати «Гайдамаки» Шевченка («Драма в тюрмі», 1879); передчасно обривається життя молодого сільського вчителя Данила, якого за доносом заарештували за читання селянам книжок, у тому числі й Шевченкової «Катерини» («Надії», 1897); а українофіла Чайку відправляють «на службу» до Іркутська (повість «Семен Жук і його родичі», 1875); саме репресії та обшуки зумовлюють радикалізацію поглядів Горovenка і приводять його в табір народовольців (повість «Юрій Горovenко», 1883).

Уперше зазначена тема з'явилася в оповіданні «Антін Калина» (1878), що насамперед вражає драматизмом змальованих подій, глибиною душевних переживань головного героя. Драму Антона змальовано на тлі урядової реакції 60-х рр., унаслідок якої і сам О.Кониський опинився на засланні, тож можна впевнено сказати, що твір містить чимало автобіографічних фактів, особливо коли йдеться про

діяльність громади Отави (Полтави), організацію недільних шкіл і створення публічної бібліотеки, знайомство на засланні з Мариною (дружину О.Кониського звали Марією).

Як людина освічена, Калина сподівався, що «за знесенням кріпацтва Росія не йтиме, а просто бігтиме на всі заводи шляхом реформ і прогресу» (с. 101), та вже невдовзі зажив слави революціонера й опинився на засланні. Описані душевні переживання Калини на засланні – це насамперед переживання самого О.Кониського, оскільки автор не змінює своєї думки: «Чоловік не взаперті і, здається, не на прив'язі, а з місця йому й ступити не пустить жадний десятник!.. То великомученики і страстотерпці. ...Їх мучать, мучать і духовно, і тілесно. Хіба ж не мука приневолювати чоловіка, щоб він щодня потроху теряв образ Божий, щодня потроху вмирав, і не давати йому вмерти...» (с. 104). Та це не всі випробування, адже через донос і помилку писаря Калина назавжди втратив кохання свого життя – Марину.

Одним із цікавих епізодів оповідання є дискусія між Калиною та Опанасом про космополітизм і націоналізм, як і зрештою погляд самого О.Кониського-народолюбця на процеси, що відбувалися у 60-х рр. Космополітичні ідеї, особливо після селянської реформи 1861 р., набували популярності серед тодішньої освіченої молоді, та ще більше дискутувалося питання доцільності їхньої пропаганди й користності для українців. Тож на прикладі словесних змагань Антона з Опанасом письменник прагне показати, що в царській Росії реалізація задуманого неможлива, адже «в народі жадної освіти нема, шкіл нема, книжок нема, совість прикована до православ'я, над словом вартують становії, зверху над злиденною пресою сидить і давить цензура, у судах – тайна і хабарі, доноси і шпигство – аж пишаються!.. А зверху всього адміністративні різки й судовий кнут!» (с. 102). Кониському не імпонували ідеї космополітизму, однак в образі молодого інтелігента-космополіта Калини він намагався «примирити» космополітизм із націоналізмом, дещо спростивши перший і зауваживши, що Антін «націоналізм вважав тільки як ближчу стежку до огульної мети: освіти, волі і економічного добробиту народів» (с. 101).

Новаторським як із тематичного, так і зі стильового погляду є оповідання «Надії» («Чотири вечори» схоже за сюжетом і композицією), в якому епічна основа гармонійно поєднується з ліричною, а пейзаж і природа не просто тло, а повноправний персонаж. Композиція оповідання побудована за принципом паралелізму між природою і життям героїв: Катруся й Данило щиро кохають одне одного – весна, «повагом стелиться блакить; ...увесь край неба займається темно-синім с'явом, м'яким, принадливим, чарівним, вимережаним зірочками»; райовання, щасливе подружнє життя, маленький синок – «спускався ти-

хий, літній вечір. Срібний, оксамитовий світ блілого повновидого місяця сиплеться з високого блакитного перекиту» [5, с. 171]; арешт Данила – зима, сніг рипить, наче плаче, місяця немає, «величаво дивиться на село синє небо, дише воно... холодом смерті» [5, с. 173]; повернення Данила з тюрми, смерть – осінь, «сиві, каламутні, суворі, непривітні хмари заслали олив'яним килимом усе небо. Ніде жадної щілинки не знати, щоб крізь неї пробивалася блакить, визирнув місяць, оглянув грішну землю» [5, с. 171].

Зрозуміло, що зацентрованими у статті художньо-стильовими домінами не вичерпується тематичне й ідейно-проблемне розмаїття малої прози О.Кониського, хоча, на наш погляд, вони найповніше відображають його ідеологічні переконання й естетичні погляди, а також засвідчують особливий художній стиль. А завершити стислий огляд сорокарічної копійки праці О.Кониського на ниві українства хочеться словами С.Єфремова: «Таких діячів надто потрібно буває на світанні національного життя, коли одними руками й однією головою не одну треба роботу робити, скрізь устигаючи, всюди закидаючи прогалини, заорюючи огріхи, в усякому ділі і приклад даючи, й чорну роботу справляючи, їх ми й потім не одного мали – визначніші з таких діячів Франко та Грінченко, – і працюючи заповідливо на шкоду власному талантові, розмінюючи його на дрібняки, вони цією великою саможертвою справляли незмірної ваги громадську функцію під час посухи на громадські сили» [3, с. 322].

О.Кониський як громадський діяч, педагог і критик системно, наполегливо й цілеспрямовано підходив до формування національних основ у всіх сферах життя – від початкової недільної школи до культурного й духовного єднання наддніпрянців і галичан, від заснування першої академічної установи (НТШ) до написання і публікації наукової біографії Т.Шевченка, не кажучи вже про чималий публіцистичний і літературний доробок. Нині, з часової перспективи, можна багато з чим погоджуватися чи не погоджуватися, критично оцінювати культурно-просвітницьку діяльність «старогромадівців», зокрема й О.Кониського, зауважуючи їхній лібералізм, нібито аполітичність чи, за висловом М.Драгоманова, «формальний націоналізм». Та варто взяти до уваги, що в умовах гнітючого колоніального існування як Наддніпрянської, так і Наддністрянської України, коли найменші спроби пропагування основ національного життя одразу викликали шквал спротиву й звинувачень у сепаратизмі і з боку галицьких москвофілів та полонофілів, і з боку московських шовіністів, культурницьким осередкам, що утворилися навколо О.Кониського й В.Антонюка, вдавалося не тільки згуртувати талановиту молодь (М.Грушевський, С.Єфремов, Є.Чикаленко та ін.), а й формувати український науковий потенціал, добиватися хоча й локальних, але дуже важливих для українства здобутків.

Література

1. Барвінський О. Споми́ни з мого життя / О.Барвінський. – Нью-Йорк; Київ, 2004.
2. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М.Драгоманов // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – К., 1970. – Т. 1.

3. Єфремов С. Історія українського письменства / С.Єфремов. – К., 1995.
4. Кониський О. Біографічні замітки / О.Кониський // Ватра [Стрий]. – 1887.
5. Кониський - Перебендя О. Твори: у 4 т. / О.Кониський-Перебендя. – Одеса, 1899. – Т. 2.